

Людмила ЧАРІКОВА
ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО
БОГОСЛУЖІННЯ

Синтез мистецтв в православному храмі є відображенням краси, гармонії і цілісності світобудови. В архітектурі православного храму, в його внутрішньому оздобленні і в самому процесі священного дійства найважливішу роль виконує естетичний фактор, який базується на синтезі мистецтв. Церковний спів є важливою ланкою в синтезі богослужбового храмового дійства. У поєднанні з іншими видами мистецтва музика забезпечує динаміку і образність всього богослужбового дійства.

Ключові слова: *храмовий простір, богослужбовий спів; церковна музика, культ, ікона, знаменний розспів, синтез, жанр.*

Постановка проблеми. Храмовому православному церковному мистецтву належить важлива роль в історії світової культури. До XVII століття церква була головним центром розвитку професійного музичного мистецтва. З часів Київської Русі богослужбовий спів був складовою частиною освіти, а в XVIII столітті – не менш значущим, ніж навчання читанню та письму. Дослідник православного співу А. Преображенський писав: “Народне життя Стародавньої Русі було так тісно пов’язане з культом, було так глибоко проникнено його впливом, що мистецтво в своїх вищих формах ... могло бути тільки мистецтвом, яке випливає з потреб культу” [10, с. 5]. У храмовому просторі отримали втілення і розвиток майже всі види мистецтва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даний час музика православного богослужіння стала об’єктом пильної уваги і глибокого вивчення. Викликано це тим, що вона є неминущою цінністю в області національного та світового мистецтва. Естетичні засади православного мистецтва розглядалися в роботах В. Соловйова і С. Булгакова, в яких головний акцент робиться на софійному аспекті мистецтва. Філософ і богослов П. Флоренський у своїх працях пише про принципи взаємодії мистецтв у храмовому дійстві, про канонічність в мистецтві, про взаємозв’язок мистецтва і релігії. У сфері музикознавчих досліджень особливе значення мають роботи з історії давньоруського співочого мистецтва і знаменного розспіву М. Успенського, М. Фіндейзена, М. Бражнікова, В. Металлова, Т. Владишевської та інших.

Мета статті – з’ясування ролі й місця різних видів мистецтв у православному богослужінні, що постає як гармонійний синтез цих мистецтв, як своєрідне відображення цілісності світобудови.

Виклад основного матеріалу. Невід’ємною частиною православного богослужіння, поряд з іншими видами мистецтв, є церковна музика. Своїм корінням воно тісно пов’язане з виникненням і розвитком християнства і торкається далекого історичного минулого. Матеріалом для створення

богослужіння стала єврейська релігія, що знайшла відображення в Святому Письмі, або Біблії. Стрій православного богослужіння взятий із старозавітної церкви, з іудейського богослужіння, даного Богом через Мойсея на горі Синай: “І хмара закрила скинію зібрання, і слава Господня наповнила скинію” (Вих. 40, 34). Перший християнський спів був принесений янголами у Віфлеємську ніч: “І ось раптом з’явилася з Анголом сила велика небесного війська, що Бога хвалило й казало: Слава в вишніх Богу, і на землі мир, у людях благовоління” (Лук. 2, 13–14). Співом закінчилася і Таємна Вечеря Ісуса Христа: “І оспівуючи пішли на гору Елеонську” (Мт. 26, 30). З цього часу спів став невід’ємною приналежністю кожного молитовного зібрання перших християн, основою і зразком для всієї новозавітної церкви. Після вознесіння Ісуса апостоли почали щодня здійснювати таїнство Причастя, поєднуючи його з читанням Святого Письма, співом псалмів і молитов.

Богослужбовий православний спів, за словами І. Гарднера, є одна з форм самого богослужіння. І не випадково в старовину, як зауважує вчений, богослужіння називали “співом” і вважали, що “йти на богослужіння” – це те ж саме, що “йти на спів” [3, с. 61]. Співи в православній культурі були одноголосними і записувалися особливими знаками – крюками, або знаменами. Звідси виникла назва – знаменний розспів. Він став так називатися не тільки тому, що запис його здійснювався за допомогою спеціальних знаків, а й тому, що знаменував собою ангельський спів і був його чином. Тому і богослужбовий спів називався янголоподібним або янгологласним співом. Янголоподібність і янгологласність породили особливі якості знаменного розспіву, які проявляються як в характері загального мелодичного ладу, так і в особливостях його структури. Мелодизм знаменного розспіву являє собою результат найсуворішого інтонаційно-ритмічного відбору. На думку В. Мартинова, знаменний розспів вказує на наявність “безмовної внутрішньої молитви” [7, с. 17]. При цьому під “внутрішньою молитвою” автор розуміє “безмовний молитовний рух в свідомості”, який є причиною “руху голосу, що утворює мелодику співу” [7, с. 16]. Знаменним піснеспівом притаманна нерозривна єдність слова і наспіву як досконалий вираз молитви. Б. Асаф’єв писав, що знаменний розспів, цей монументальний звід мелодійних скарбів, за своїми етико-художніми якостями стоїть на одному рівні з прославленою давньоруською іконою і архітектурою.

Православне богослужіння – синтетичне дійство, в якому поєднуються різні види мистецтв: храмова архітектура, образотворче мистецтво, поезія і музика. П. Флоренський писав, що в храмі всі види мистецтва утворюють єдиний комплекс і поза храмом твори мають зовсім інший вплив, який не є відповідним тому, що відбувається в церкві. Церковне мистецтво – це вищий синтез різнорідних художніх діяльностей. Всі засоби художнього впливу об’єднані однією темою, однією ідеєю і виконують єдину функцію – залучення до таїнства. Вчений називає богослужіння музичною драмою: “Тут все підпорядковано єдиній меті: верховному ефекту катарсису цієї музичної драми, і тому все супідрядне один одному тут не існує, або помилково існує,

взяте порізно” [11, с. 69]. В. Мартинов каже про духовний синтез “який виражено нам в православному богослужінні, що об’єднує в собі зодчество, гімнографію, іконопис, спів, каліграфію та інші ремесла, які втілюють образ вищої небесної Краси” [6, с. 27]. Про храм, з його формою куполу і порожніми місткостями в стінах, можна говорити як про акустичне спорудження – резонатор музичного звуку. Простір храму діє як інструмент концентрації звуку хорового, сольного і антифонного співу. Антифон – це звукова взаємодія між учасниками дійства, просторова роз’єднаність яких долається об’єднанням звучання в просторі храму. Таким чином, в храмі створюється єдине музично-інформаційне поле: “Фізичний простір стає подібним простору сакральному, об’єднуючому у висоті свідомість людей, яка переноситься у вимір сакральності” [8, с. 232]. У співочому мистецтві храму в силу його акустичних властивостей виробилося особливе ставлення до звуку, звуку людського голосу, збагаченому акустично і полегшеному артикуляційно.

Всі форми церковного мистецтва виростають з одного коріння. Цільне художнє дійство богослужіння вражає своєю величчю і красою, єдинонаправленістю думки і почуття віруючих до божественного. Недарма богослужіння вразило російських послів у Константинополі: “І прийшли ми в грецьку землю, і ввели нас туди, де вони служать Богові своєму, і не знали – на небі чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища та краси такої” [9, с. 379]. Ввібравши православ’я від Візантії, Русь отримала сучасні їй музично-співочі традиції, що являють собою синтез більш давньої мелодійної спадщини іудейської музичної культури і давньогрецької музичної системи. Давньогрецька і давньоіудейська музичні традиції в сукупності вплинули на формування стилю вокально-виконавського мистецтва у богослужбовій музиці в рамках християнської культури.

Павло Флоренський підкреслював особливе значення ікони в синтезі мистецтв. Церковний спів та ікона створюються на одні і ті ж богослужбові тексти, особливо ясно це видно з ікон таких свят, як Різдво Христове, Хрещення Господнє, Благовіщення і т. п. Основна ідея свята зображується в лініях і фарбах, що базується на тексті тропаря, і цей же текст служить вихідним матеріалом для піснеспівів. Все це обумовлює синкретизм – цілісність, злиття церковних мистецтв. Тільки в цілісному художньому середовищі ікона має свій справжній художній сенс. Якщо канони світського мистецтва змінювалися по епохах, то церковний іконописний і співочий канони ніколи не змінювалися, вони лише уточнювалися у міру того, як вироблялася догматична і художня мова церкви. Єдність стилів співу та ікони відзначає і богослужбовий текст: “списав, яко на іконі піснь” [5, с. 174]. Іконописець і мистецтвознавець Л. Успенський в книзі “Богослов’я ікони Православної Церкви” писав, що всі можливості, якими володіє образотворче мистецтво, направляються до однієї мети: вірно передати конкретний історичний образ і в ньому розкрити іншу реальність – реальність духовну і пророчу. Виразні засоби музики і живопису (ритм, метр, тональність, гармонія) однаково впливають на глядача і слухача. У співах та іконах

гімнографи і художники втілювали глибокі релігійні ідеї, тому, якщо ікону називають “умоглядом в фарбах” (Е. Трубецької), то спів можна було б назвати богослов’ям в звуках.

Панівне становище в православному богослужінні займає слово. Саме зі слова починається створення древніх розспівів. Розспівник не думав про те, що він може створювати мелос без слова або окремо від нього. Слово, словесно виражена думка, залишалися для нього головним інструментом мелотворчості. Воно є визначальним в молитві, церковній службі, обрядах, церковному співі і служить основним стержнем синтезу. Текст організовує форму мотиву, впливає на розміщення опорних звуків у наспіві. У тлумаченні до написання псалмів Григорій Ніський стверджував, що наспів сплітається з божественними словами заради того, щоб саме звучання і рух висловлювали прихований сенс, що стоїть за словами, яким би він не був.

Саме богослужіння на церковній мові називають словесною службою, словесним торжеством. Всі православні піснеспіви, перш за все, літературні твори. Їх назви позначають різні літературні візантійські жанри (тропар, кондак, стихіра), визначають зміст (догматик, богородичен і т.д.), і тільки іноді вказують на спосіб виконання (антифони). Визначальне значення слова в християнському богослужінні підкреслював П. Флоренський. Він писав, що звучне слово-фонема само по собі налаштовує душу. Молитовний текст своїм звучанням, інтонаційною будовою впливає на віруючих. Вчений зазначав, що в звуках – їх дієвість, повна глибокого змісту. Це одна з причин того, що музика православного богослужіння вокальна. Отці церкви узаконили використання тільки вокальної музики, керуючись при цьому можливістю з’єднання музики з відповідним текстом. Православна Церква відкидає використання музичних інструментів в богослужінні, які її “осквернюють, змінюючи людський голос і слова, людське славослів’я безсловесними і нерозумними звуками, хоча б і музично-красивими ... інструменти, що не мають ні душі, ні життя не можуть хвалити Бога” [2, с. 290]. В ті часи, коли формувався східний обряд, отці Церкви пов’язували вживання музичних інструментів зі служінням демонічному початку, так як ще була жива традиція використання інструментальної музики в язичницьких обрядах. Тому піснеспіви виконуються тільки звуками людського голосу, який за силою впливу не може бути перевершений жодним музичним інструментом. Адже тільки людський голос здатний відобразити внутрішній стан душі і відтворювати молитовні звуки. “Ми вживаємо один орган – слово”, – говорив Тертуліан, – “словом, а не псалтиррю, трубою тимпанів і флейтою, шануємо ми Бога” [4, с. 255]. Нерідко апостоли виконували наспів голосом і заповідали всім християнам дотримуватися цього незмінного правила: “Навчайте та напоумляйте самих себе! Вдячно співайте у ваших серцях Господеві псалми, гімни, духовні пісні!” [Колос. 3, 16] і “Розмовляючи поміж собою псалмами, і гімнами, і піснями духовними, співаючи й граючи в серці своєму для Господа” [Ефес. 5, 19].

Церковний спів є функціональним стержнем всього храмового дійства. У синтезі мистецтв музика (співоче мистецтво) грає істотну роль,

виступаючи в якості художнього тлумача, інтерпретатора тексту, самого літургійного дійства і свого роду синтезатора всіх інших мистецтв. У православному храмі звуковий матеріал представлений дзвоном і співами. Саме спів з найбільшою ясністю і точністю доносить зміст божественних слів до слуху тих, хто молиться, долучає до внутрішньої суті молитви. Найчастіше текст і наспів невіддільні, взаємопов'язані ритмоінтонаційною єдністю. Мелодійна інтонація співів виникає з інтонування молитовного тексту і точно наслідує його. Наспів виділяє значні для змісту тексту моменти, підкреслює внутрішні закономірності текстової форми. У службі кожний піснеспів закріплено тільки за певним текстом. В цьому проявляється певна стабільність взаємозв'язків між словом і музикою. З тих пір, як слово і музика були об'єднані разом, поетичний текст пісень не змінювався. Основним принципом християнства була і є віра в непорушність релігійних догм. У православному богослужінні укладено органічне поєднання молитви, тексту і мелодії. Церковну музику характеризує особливий внутрішній стрій, зібраність. У ній відсутні емоційність і чуттєвість – все те, що відволікало б людину від молитви.

Православне богослужіння протягом багатьох століть склалося як єдине ціле, зі своєю логікою розвитку і внутрішньою диференціацією служб. Кожна церковна служба являє собою струнку, закінчене дійство з певною послідовністю молитов і співів. Всі молитви богослужбового циклу чергуються між собою, повторюються (одні зі швидкістю дня, інші – тижня, треті – року). За цими молитвами встановлені найменування: богослужіння кола повсякденного, кола седмичного, річного кола. У загальній структурі богослужіння чітко позначена система циклів або “кола”: I – добовий (головна служба – обідня); II – тижневий (з центральним, недільним богослужінням); III – річний (з нерухомими і рухливими святами, з яких головний – Великдень). Молитви добового кола зі службами 1, 3, 6 і 9 годин пов'язані з подіями цього годинника (суд, страждання і смерть Ісуса Христа). Молитви седмичного кола присвячені пам'яті прославленого якогось певного сану (наприклад, середа і п'ятниця присвячені поклонінню життєдайному Хресту, неділя – пам'яті і прославлянню Воскресіння Христового).

Все молитвослів'я являє собою певну послідовність текстів, які повторюються з різною періодичністю. Молитовне коло тісно пов'язане з колом мелодійним. Весь співочий матеріал ділиться на вісім голосів, кожен з яких закріплений за певним тижнем року. Кожен з восьми голосів має свої тексти і свої наспіви: з властивими кожному з них мелодійними формулами.

З точки зору структури, богослужіння може бути розглянуто як самостійна форма. Але вона завжди буде частиною більш великого цілого (наприклад, Всенічна складається з вечірні, утрени і години першої). Адже кожна з служб – важлива смислова ланка в загальному богослужбовому потоці, для якого характерна безперервність. Тому форма кожного богослужіння розімкнута, а структурні одиниці знаходяться в формоутворюючому процесі цілого, являючи собою одночасно і частину, і ціле. Звідси випливає, що служба – це не тільки повсякденний

богослужбовий ритуал, але і гімнографічна композиція. Тобто можна виділити розуміння служби як богослужбової форми-структури.

Висновки. Православне богослужіння – складне єдине ціле, цілісний організм, в якому всі види мистецтв виступають у взаємозв'язку, тому неприпустимий відрив якого-небудь зі сторін церковного мистецтва. Правила богослужіння визначаються особливим Статутом, або типіконом. П. Флоренський порівнював Статут з партитурою симфонії. Він писав, що Типікон є партитура симфонії, що триває цілий рік. Феномен “храмового дійства” (П. Флоренський) полягає в його особливій багатомірності, об'ємності, виражених як через синтез мистецтв, так і за допомогою з'єднання релігійно-філософських, моральних і художніх цінностей.

Література

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – М. : Полиграфкнига, 1991. – 1223 с.
2. Булгаков С. Православие. Очерки учения православной церкви / С. Булгаков. – М. : Terra, 1991. – 416 с.
3. Гарднер И. Богословское пение Русской Православной Церкви. – Т. 1. Сущность. Система История / И. Гарднер. – Сергиев Посад : Московская Духовная Академия, 1998. – 592 с.
4. Голубцов А. Из чтений по церковной археологии. Литургика / А. Голубцов. – Сергиев Посад : Паломник, 1996. – 286 с.
5. Кутузов Б. Знаменный распев – поющее богословие / Б. Кутузов. – М. : Андрей Рублев, 2000. – 269 с.
6. Мартынов В. Культура, иконосфера и богослужбное пение Московской Руси / В. Мартынов. – М. : Прогресс, 2001. – 224 с.
7. Мартынов В. Пение, игра и молитва в русской богослужбной системе / В. Мартынов. – М. : Филология, 1997. – 219 с.
8. Орлов Г. Дерево музыки / Г. Орлов. – Вашингтон : Н. А. Frager&Co-СПб. : Советский композитор, 1992. – 408 с.
9. Повесть временных лет. – СПб: Наука, 1996. – 667 с.
10. Преображенский А. Культовая музыка в России / А. Преображенский. – Л. : Academia, 1924. – 123 с.
11. Флоренский П. Храмовое действо как синтез искусств // Советский музей. – 1989. – № 4. – С. 65–69.

Отримано 10.05.2018

Summary

Charikova Lyudmila. On the peculiarities of the orthodox divine service.

The orthodox temple ecclesiastical art plays a key part in the history of world culture. Church music is an integral part of the orthodox divine service among other kinds of art. The orthodox divine service stretches deeply to the historical past with its roots and is closely linked with the beginning and development of the Christianity.

The phenomenon of “a temple action” (P. Florensky) contains in it's particular multidimensionality, extensionality, which manifests itself not only with the synthesis of art and over combination of religious and philosophical, moral and artistic values.

Keywords: *a temple space, a divine service singing, a church music, a cult, an icon, a znamenny chant, a synthesis, a genre.*